

11-nji tema: Türkmen Türkçesinde parçacıklar (enklitikler)
(Türkmen dilinde ownuk bölekler)

Dersiň maksady:

- ✓ talyplara türkmen diliniň fonetik, morfologik we grammatik gurluş aýratynlyklaryny öwretmek;
- ✓ talyplara türkmen diliniň sözlük hazynasyny we semantik aýratynlyklary öwretmek;
- ✓ talyplara türkmen dilinde dürli temelar boýunça öz pikirlerini yzygiderli, logiki taýdan dogry beýan etmekligi öwretmek,
- ✓ talyplara türkmen diliniň dürs ýazuw düzgünlerini öwretmek;
- ✓ olara orfografik taýdan ýalňyşsyz beýan etmegiň tärlerini öwretmek;
- ✓ talyplaryň türkmen dilinde sözleýiş medeniýetini we ýazuw endiklerini hem-de başarnyklaryny ösdürmek;
- ✓ dersde türkmen dilini we edebiyatyny oňat öwretmek üçin talyplaryň özara işjeňligini ýola goýmak;
- ✓ türkmen dili we edebiyat sapaklarynda tehnik serişdelerden peýdalanmak;
- ✓ türkmen dili we edebiyaty dersleriniň üsti bilen talyplarda watansöýüjiligi, zähmetsöýerligi, agzybirligi, ahlaklylygy, ynsaplylygy, türkmen milli we dünýä gymmatlyklaryna buýsanç, gözellige söýgi duýgularyny terbiýelemek.

Dersiň wezipeleri:

- talyplaryň türkmen diliniň fonetik, morfologik we grammatik başarnyklaryny ösdürmek;
- talyplaryň sözleýiş dilini kämilleşdirmek;
- talyplaryň ýazuw we hatdatlyk endiklerini ösdürmek,
- talyplaryň sözlük üstünde özbaşdak işlerini kämilleşdirmek
- talyplaryň okama we düşünme ukyplaryny ösdürmek;
- talyplaryň gürrüň berme we ýazyp beýanetme endiklerini kämilleşdirmek;
- söz öwrenme endiklerini artdyrmak;
- terjime etme ukyplaryny ösdürmek...

Dersiň görnüşi:

- dilden düşündirme;
- ýazuwdan beýanetme;
- sorag-jogap arkaly berkitme;
- shemaly we tablisaly düşündirme;
- tehniki serişdeler arkaly düşündirme;
- ýumşuň kömegi bilen geçileni gaýtalama...
- öý işi tabşyрма...

Dersiň ýörelgeleri:

- ✚ türkmen filologiýasy baradaky bilimiň mazmuny bilen onuň beýan edilişinin bitewiligini gazanmak,
- ✚ türkmen diliniň beýleki dersler we durmuş bilen baglanyşygyny üpjün etmek;

✚ edeplilik, dogry sözlülük, ynsanperwerlik, yzygiderlilik, sylag-hormat we ýaş aýratynlyklara dogry gelmek.

✚ ders we durmuş, teoriýa we praktika gatnaşygy esasynda olaryň özara baglanyşygyny üpjün etmek...

Dersiň usullary:

- ❖ talyplaryň özbaşdak işleri we ýumuşlary barlag etmek;
- ❖ **ACTIV Studio** we **Power Point** maksatnamalaryndan peýdalanmak,
- ❖ türkmen filologiýasy boýunça öwredilýän temanyň prezentasiýasyny geçirmek,
- ❖ diliň grammatik kategoriýalary bilen baglanyşykly kynçylyklarda „**akyly sagady**“, “**akyly kompas**” “**akyly şejeräni**“ kömege çagyrmak,
- ❖ talyplaryň arasynda özara pikirlenme minutlaryny geçirmek;
- ❖ talyplaryň logiki yzygiderliligine, subut edijiligine ünsi güýçlendirmek;
- ❖ Dersde düşnükçiligi we aýdyňlygy üpjün etmek...

Dersiň görkezme esbaplary:

- okuw kitaplary,
- gepleşik gollanmalary,
- ýazdyrylan ylmy çeşmeler,
- usuly gollanmalar,
- ses ýazgylary,
- deňişli suratlar,
- tablisalar, çyzgylar,
- sözlükler,
- metbugat maglumatlary.

“Örnekli Türkmençe Gramer” (Ankara, 2017) kitabında “**Ufak Kısımlar**” (sayfa 88) olarak adlandırılmaktadır. Türkmençede ise ona “Ownuk bölekler” denilir. Bu deyim “küçük parçacıklar” anlamına gelmektedir.

Özellikleri:

- 1.Kendi başına anlamı yoktur küçük parçacıkların
- 2.Anlamla ilgili tonu katabilen küçük parçacıklardır
3. “Goşulma” halinde ortaya çıkabilen küçük parçacıklardır
- 4.Aslında “goşulma” (ek) değildir küçük parçacıklar
- 5.Kelime yapabilme görevi yoktur küçük parçacıkların
- 6.Kelimelerin çekimini yapabilme görevi de yoktur küçük parçacıkların

❖ OWNUK BÖLEKLER

Aýry-aýry söze, söz düzümine ýa-da sözleme goşmaça many öwüşginini, ýokundysyny bermek üçin ulanylýan dil birliklerine ownuk bölekler diýilýär.

Ownuk bölekleriň esasy aýratynlyklary aşakdakylardan ybaratdyr:

1. Ownuk bölekler özbaşdak ulanylmaýarlar we sözlem agzasy bolup bilmeýärler.

2. Ownuk bölekler hiç hili özbaşdak many aňlatmaýar. Olar diňe bile ulanylan sözüniň, söz düzüminiň ýa-da sözlemiň manysyna goşmaça tassyklaýjy, sorag, çäklendiriji, deňeşdiriji we ş.m. ýokundy berýärler.

Başga söz bilen aýdylanda, ownuk bölekleriň aňladýan grammatik manysy ulanylýan sözüniň sintaktik hyzmatyna baglylykda ýüze çykýar.

Olaryň leksik manysy ýokdyr.

3. Aslynda özbaşdak many aňladýan sözlerden emele gelmegine garamazdan, ownuk bölekler leksik birlik däldir; olar fonetik taýdan uly özgerişe sezewar bolmak bilen, grammatik gurluşyny hem leksik manysyny ýitiripdirler we goşulma görnüşine geçipdir. Birnäçe ownuk bölekler singarmonizm düzgünine boýun egýär we şonuň netijesinde köp

wariantly ownuk bölekler emele gelipdir. Ownuk bölekler basymy kabul etmeýärler, şu tarapdan seredende, ownuk bölekler goşulmalara çalyň edýärler. Emma olary goşulmalaryň hataryna goşmak bolmaýar, sebäbi goşulmalar belli bir söz toparynyň häsiýetlendirýän ýasaýjylyk ýa-da üýtgedijilik hyzmatyna eýedir. Ownuk bölekler bu hili hyzmata eýe däldir.

Şonuň üçin hem, ownuk bölekler söz toparlarynyň hemmesi bilen bolmasa-da, köpüsi bilen ulanylýarlar. Ownuk bölekleriň ulanylyşy bilen baglylykda ýüze çykýan manysy goşulmalaryňka garanyňda has giňdir we köp taraplydyr.

Aňladýan sintaktik hyzmaty taýdan ownuk bölekler baglaýjylara golaýlaşýarlar, emma olar özleriniň hususy aýratynlyklary boýunça biri-birinden düýpli tapawutlanýarlar; baglaýjylar belli bir kämilleşen leksik şekile eýe bolupdyrlar, şonuň üçin olar söz hökmünde tanalýarlar, ownuk bölekleriň köpüsi şol hili kämilleşen durnukly şekile eýe däldir. Olar häli-şindi üýtgäp durýarlar.

4. Ownuk bölekler, köplenç, belli bir sözüň ahyrynda gelýär. Olaryň goşulyp ýazylyanlary-da, defisli ýazylyanlary-da bar. Galyberse-de, baglaýjylaryň sintaktik hyzmaty sözleriň ýa-da sözlemleriň anyk many gatnaşyklaryny, ugurdaşlyklaryny, garşylygy we ş.m. aňlatmakdyr. Ownuk bölekleriň köpüsi bolsa birnäçe many ýokundylaryny (soraglyk, ýüz tutmaklyk, tassyklamaklyk, ökünmeklik we ş.m.) aňladýar.

Ownuk bölekleriň birnäçesi modallyk many ýokundylaryna eýedir. Şol tarapdan seredilende, olary modal sözleriň hataryna goşmak boljak. Emma ownuk bölekler, ýokarda bellenilişi ýaly, özboluşly aýratynlyklary bilen (durnukly şekiliniň bolmazlygy, sözlem agzasy hökmünde ulanylmazlygy we leksik manysyny bütinleýin ýitirmekligi sebäpli) modal sözlerden tapawutlanýarlar.

Şu ýokarda aýdylanlara esaslanyp, ownuk bölekleri kömekçi sözlerin aýratyn bir görnüşi hasaplamak bolar. Ulanylyşlary boýunça türkmen dilindäki ownuk bölekler iki topara bölünýärler:

1. Sözüň, söz düzüminiň ýa sözlemiň soňundan getirilýän ownuk bölekler: *a/e, ha/he; da/de; aý/eý; aýt/eýt; la/le; haw* we ş.m.

2. Sözüň, söz düzüminiň, ýa sözlemiň öňünden getirilýän ownuk bölekler: *hi, hiý; ne; iň; hiç; tä* we ş.m.

3. Türkmen dilinde *-aý; -eý, -haw, -höw* ýaly ownuk bölekler sözüň, sözlemiň öňünden hem, soňundan hem gelip bilýärler.

Türkmen dilinde ulanylýan ownuk bölekler bir ýa-da iki bogunlydyr. Üç ýa-da dört bogunly ownuk bölekler ýokdur. Ownuk bölekleriň köpüsi köpmanylydyr. Bir ownuk bölegiň many ýokundysyny, hem modallyk ýokundysyny, hem ekspressiwlik aňladylyşyny görmek bolar.

Türkmen dilinde ýörgünli ulanylýan ownuk bölekleriň hyzmaty aşakdaky ýalydyr:

❖ -my, -mi ownuk bölegi

1. -my, -mi ownuk bölegi sözlemiň habary bolýan her hili söz toparyna degişli sözlere goşulýar we sorag aňladýar. Meselem: *Çaryýar baý dälmi? Allamyrady unutdyňmy? (B.Kerbabaýew). – Eýsem men öz peýwagtyma geldimmi? (N.Saryhanow). Ýeri, näme soralsa, çekip-jydajak Gylyçmy? (G.Şamyýew).*

-my, -mi ownuk böleginiň goşulan sözüniň ahyryndan ahyry, beri modal sözleriniň biriniň ýa-da *näme?* çalyşmasynyň gelmegi bilen sorag aňlatmak has nygtalyp geçilýär: Meselem: *Bir gije baryp, hemmesini aňklap gaýdyberende bolmaýarmy ahyry (B.Seýtäkow). Olar haçan-da bolsa gozganarmy beri (Şol erde).*

Sözlemiň habary umumy häzirkî zaman (-ýar/-ýär) ýa-da nämälim geljek zaman (-ar/-er) şekilindäki işliklerden bolanda, -mi/-my ownuk bölegi işlik ýöňkemesiniň öňünden-de, soňundan-da gelip bilýär. Meselem: *Görýärmiň-görýärmisiň-görýärsiňmi? Tutarmyň-tutarmysyň-tutarsyňmy?* Bularyň manasynda düýpli tapawut ýüze çykmaýar.

2. -my/-mi ownuk bölegi ritoriki sorag aňladýar. Şeýle bolanda, sözleýji sorayan zadynyň bolmajakdygyna, amala aşyrylmajakdygyna berk ynanyar we şonuň üçin gurruňdeşiniň jogabyna garaşmaýar. Gaýtam tersine, ol sorayan zadynyň bolmajakdygyna diňleýjini berk ynandyrýar. Meselem: *„Basyň“ diyeni bilen Görogly basdyrjakmy? (“Görogly“). Bu darajyk ýoda duşup ugran ýygyn biri-biriniň öňüne düşebilýärmimi? (Şol ýerde). -Heý, Ogulnäzige-de olar ýaly söz aýdyp bormy? (H.Derýaýew).*

3. Bu ownuk bölegiň goşulýan sözünden soň, nätmek, zat etmek, işlikleriniň ýa sorag çalyşmalaryndan biri gelip, ol hem -my,-mi ownuk bölegini kabul edýär we olaryň ikisi birlikde sözlemiň habary bolýar. Beýle ýagdaýda –my,-mi ownuk bölegi çak etmäni, şubhelenmäni aňladýar we sorag sözlemine habar sözlemine öwürýär. Meselem: *Soňky wagtlar gaty ýadaýanmy-nämemi, bir ýerde oturdygym irkilenimi duýman galaýyan („Edebiýat we sungat“). Puluňzy ýygnaň, biri gelermi, zat edermi (G.Şamyýew). Näbelli adam ynandyrmak üçinmi, nämäni, kisesini sermedi (Şol ýerde).*

4.-my/-mi ownuk bölegi baglaýjy hyzmatyny ýerine ýetirýär, şeýle ýagdaýda ownuk bölegiň goşulýan sözi sözlemde habar bolmaýar. Meselem: *Şu günmi, ertirmi (şu gün ýa erte -T.T.). Suhan gaty garyp-gasar sagymçylary ýygnap ýazlamaga geler (H.Derýaýew). Ertirmi, agşammy, gündizmi, gije (ertir ýa agşam, gündiz ýa gije -T.T.). Saýgaryp bolmaýar howanyň ýüzün (Ş.Kekilow). Itlerden gaçyp barýarmy, goýun gözleýärimi, garaz, möjegiň öz derdi özüne ýetikdi (G.Şamyýew).*

5. –my/-mi ownuk bölegi işligiň öten zaman (*dy, di*) şekilinden soň goşulanda, käbir ýagdaýlarda şerti ýa wagty aňladyp bilýär. Meselem: *Şular ýaly aýal maşgala dawa düşdimi (dawa düşende) (düşeniňde ýa-da dawa düşdügi- T.T.), ... hemme baý şoňa aşyk (H.Derýaýew „Ykbal“). Söz berdiňmisözüňde tapyl, boýun aldyňmy-ýerine ýetir (Nakyl).*

6. –my/-mi ownuk bölegi başga hili ýokundylary-da aňladyp bilýär. Meselem: *Niçikmi ýabysy gulagyny keykerdiberse ýa-da gyrpyberse ýüregine howsala düşýärdi (A.Durdyýew „Bagtly ýigit“).*

Birinji mysalda ownuk bölek duýdansyzlyk, öýkünmek ýaly ýokundylary aňladýar, ikinji mysalda ownuk bölegiň goşulmagy bilen niçik diýen söz wagt aňladýan baglaýjy hökmünde ulanylýar.

❖ -ka/-ke/-kan/-ken/-kany/-keni ownuk bölegi

Bu ownuk bölek türkmen edebi dilinde –ka/-ke görnüşinde ulanylýar onuň *kän/-ken/-kany/-keni* görnüşleriniň edebi dilde ulanylyşy çäklidir. -ka/-ke aslynda eken (*erken* < *äken* < *eken* < *kany, keni* < *ka, kä*) sözünden emele gelipdir.

Bu ownuk bölek baglanýan sözüne goşulyp ýazylar we aşakdaky manylarda ulanylýar:

1. Bu ownuk bölek sorag sözlemiň habaryna goşulýar we soralýan zady diňleýjiniň takyk bilýändigine sözleýjiniň şübhelenýändigini görkezýär. Meselem: *Ol näme üçin çagyrdyka? (H.Derýaýew). Onuň näme hyýaly barka? (B.Seýtäkow). Soňy nähili gutararka? (Şol ýerde).*

2. Bu ownuk bölegiň goşulan sözünden soň öýtmek, diýmek işlikleriň biri gelip, olaryň ikisi birlikde sözlemiň habary bolanda, habar çak etmegi aňladýar we sorag sözlemi habar sözlemine öwrülýär. Meselem: *Ikimiziň dostlugymyz birdenkä goýun bilen gurduň, tilki bilen şiriň dostlugyna meňzärmikän öýdýän (B.Kerbabaýew) .*

3. Bu ownuk bölek goşulan sözüniň manysyna wagt bilen baglanyşykly ýokundy berýär. Meselem: *Saparmyrat hanyň galasy salnyp ýörkä, kän gezek görüpdü (B. Seýtäkow). Şunça halk arkasynda durka, ýaş döwleti dyza çökerip bolmaz (Şol ýerde).*

❖ -ba/-be, -ma/-me ownuk bölegi

Bu ownuk bölek pars diliniň be goşulmasyndan emele gelipdir. Ol türkmen dilinde gaýtalanýan sözüň birinji bölegine goşulyp ýazylyar hem-de gaýtalanýan sözleriň arasynda baglanyşyk döredýär. Meselem: *Şol wagtlar meni şäherme-şäher, bazarma-bazar agtarypdyrlar (B. Seýtäkow „Doganlar“). Daşoguzyň iki häkimi bardy. Olaryň birisi gadymdan nesilme-nesil gelýän Hywa hanlarynyňkydy (Şol ýerde).*

❖ -da/-de/ /-dä:/ /-de:/ ownuk bölegi

-da/-de/ ownuk bölegi her hili söz toparlaryna degişli sözlerden bolan habara goşulýar we defisli ýazylyar hem-de aşakdaky ýaly manylarda gelýär.

1. Isimlere, häzirki we geljek zaman şekilindäki işliklere, ortak işliklere we şuňa meňzeşlere goşulyp, şol sözler hem sözlemiň habary bolup gelende, sorag aňladýar. Meselem: *-Onda goýna eýe bolmaga çykan oglan sen-dä? (“Görogly“). Bu ýygnakdakylaryň hemmesi hem garyp, batrak, orta daýhan-da? (B. Kerbabaýew).*

2. -da/-de ownuk bölegi atlara, häzirki zaman şekilindäki işliklere goşulanda, beýan edilýän pikiri, umuman, tassyklamaga we şony belli bir derejede delillendirmäge kömek edýär. Şunuň bilen birlikde habar sözlemine biraz ekspressiwlik-labyzlylyk hem berýär. Meselem: *Pökgi hemişeki Pökgi-dä (B. Kerbabaýew). - Munuň geňeşini özüň bilýärsiň-dä, Görogly! (“Görogly“). - Aý, Öwez han, bu hem bir at-da... (Şol ýerde).*

3. -da /-de ownuk bölegi işligiň buýruk şekiline goşulanda, işlige arzuw, haýyş, dileg etmek ýokundylaryny tekrarlaýar. Meselem: *Hernä... Annabagt guda hiç zat bolmawersin-dä! (B. Kerbabaýew). Hudaý halap, biziň dostlugymyz uzak bolgaý-da (B. Seýtäkow). Siz maňa ýol harjy tapyp beriň-dä (A. Durdyýew).*

4. *-da/ -de* ownuk bölegi nämälim geljek zaman (*-ar/ -er*) şekilindäki işliklere goşulanda, şol işlikden aňladylan gymyldynyň ýüze çykarylmagyna bolan ynam çäklendirilýär, şübhe astyna alynýar. Eger *-da, -de* ownuk bölegi şol şekiliň ýoklugyna goşulýan bolsa, onda şondan aňladylýan gymyldynyň ýüze çykamajakdygyna berk ynanylýandygyny görkezýär. Meselem: *Indikimize sak boljak bolarys-da* (B.Kerbabaýew). - *Aý, Işan aga, gelnem eltiler-dä...* (Şol ýerde). *Şolar biziň gapymyzdan garamazlar-da* (H. Derýaýew).

5. *-da/ -dä* ownuk bölegi aşakdaky ýaly käbir ýagdaýlarda ikerjiňlenmegi, nägileligi, gymyldynyň ýüze çykarylmagyna ökünmegi görkezýär. Meselem: - *Wah, Görogly, men ony birinden nesýe alypdym-da!* (Görogly“). - *Ýeri, sen bir sem bol-da* (B. Kerbabaýew). *Ol aýdýanyňyz-a dogry weli, ýaňky şu garym- gatymlygyň özi bir hili-dä* (Şol ýerde).

6. *-da/-de* ownuk bölegi geň galmagy aňladýar. Meselem: *-Waý-eý, jan dogan, tüýs Selim-dä* (T. Gurbanow). *-Wah, bizem gijesi bilen şol gaçgaklary agtarýarys-da* (B. Seýtäkow).

7. *-da/-de* ownuk bölegi berk ynanmagy aňladýar. Meselem: *Şony almak meniň bilen-dä* (A.Durdyýew). *Ýurdyň aladasyny kän bir patyşa ýetirmezlik üçin hyzmatkärlerge emeldarlyk berilýär-dä* (M.Amman).

❖ **-da/-de ownuk bölegi**

Bu ownuk bölek çekimlisiniň gysga aýdylýanlygy bilen ýokarda görüp geçilýän *da/dä* (*da: dä:*) ownuk böleginden tapawutlanýar.

-da/-de ownuk bölegi singarmonizm düzgünine boýun egýär, sözüň soňundan goşulýar we defisli ýazylýar. Ol aşakdaky ýaly many ýokundylaryna eýedir:

1. Sözlemiň habaryndan beýleki agzalaryna goşulyp gelende, şol sözden aňlanylýan düşüňjani beýlekilerden aýratyn tapawutlandyryp görkezmäge hyzmat edýär. Meselem: *Agalyň ejesi Bibisoltan-da bir gapdalyndan ýapyşdy* (B.Kerbabaýew). *Çaga ilki bolanda-da örän eýjejikdi* (Şol ýerde). *Seni Aşgabada-da alyp giderler* (Şol ýerde).

-da/-de ownuk bölegi dendeş agzalary hasyl edýän agzalaryň her birine goşulyp, olaryň manysyny nygtamaga hyzmat edýär. Meselem: *Bu sözler ötenide, geljegi-de ýene bir gezek Jygalybegiň ýadyna saldy* („Görogly“). *Garrylarda, ýaşlar-da, ýetişen gyzlar-da toýa gitmäge şaýlanyp durana meňzeyärdiler* (B. Seýtäkow).

2.-*da/-de* ownuk bölegi iki gezek gaýtalanyp, goşulan sözleriniň ýa sözlemleriniň manylaryny biri-biriniň garşysyna goýmaga, deňeşdirmäge ýa-da olaryň manylaryny nygtap geçmäge hyzmat edýär. Meselem: *-Men-ä Daňataryda göremok, tüpeňi-de (A.Durdyýew).*

3.-*da/-de* ownuk bölegi ugurdaşlygy aňladýan baglaýjylaryň hyzmatyny ýerine ýetirýär. Meselem: *Gelen adamlaryň geňeşini aldy-da öýlendi ("Görogly"). -Arap aga, meniň zarym bar-da, zorum ýok (Şol ýerde).*

4.-*da/-de* ownuk bölegi käbir kömekçi sözler bilen ulanylanda, goşulýan sözleriň manysyny güýçlendirýär. Meselem: *Hyzmatyň görünse-hä gadyryň bilner, ýogsa-da boljagyň belli ("Görogly"). Gurbangylyç aganyň beren bahasy Aknabadyň ulumsylygyny has-da artdyrdy (B.Kerbabaýew).*

✓ *Bundan sonra Ownuk Bölekler'in diğer türleri incelenir:*

- ❖ **-la/-le** ownuk bölegi
- ❖ **-a/-e, -ýa/-ýe** ownuk bölegi
- ❖ **-ha/-he/-hä** ownuk bölegi
- ❖ **hem, -/h/, -am, -em** ownuk bölegi
- ❖ **-aý/-eý** ownuk bölegi
- ❖ **-aýt/-eýt** ownuk bölegi
- ❖ **-how/-haw,-ow/-uw** ownuk bölegi